

“АВЕСТО”ДА ЖАМИЯТНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАЛАРИ

Соҳибназар Каримов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

профессори, фалсафа фанлари доктори

<https://orcid.org/0009-0002-2039-4520>

UDK: 94(575.1)

“Яхши аъмалли Зотларнинг энг олий хоҳиши янги дунё қурмоқликдир.

Зардушт

Аннотация: Мазкур мақолада инсоният тарихида буюк маънавий ҳодиса бўлган “Авесто” ўзининг буюк таълимоти билан умуминсоний қадрият ва тамаддуни манбаи бўлиб хизмат қилиб келди. Бу улкан тафаккур бойлигидан баҳраманд бўлиш, уни ўрганиш ва унинг кўпгина ғоялари ҳозирги кунга келиб миллий қадрият даражасига етганлигини тушуниш ва ёш авлодга етказиш долзарб масаладир.

Калит сўзлар: маънавий ҳодиса, буюк таълимот, умуминсоний қадрият, тафаккур, тамаддун, ғоя, миллий қадрият, ғоявий қараш, ижтимоий қараш, илоҳият, жамия, инсон, инсоният, дунёни англаш.

Аннотация: В данной статье рассматривается величайшее духовное явление в истории человечества – Авеста, которая своим великим учением послужила источником общечеловеческих ценностей и цивилизации. Необходимо ощутить это богатство мысли, изучить его, понять, что многие его идеи сегодня достигли уровня национальных ценностей, и передать их молодому поколению.

Ключевые слова: духовный феномен, великое учение, общечеловеческая ценность, мышление, цивилизация, идея, национальная ценность, идеологическое видение, социальное видение, теология, общество, человек, человечество, понимание мира.

Abstract: This article discusses the great spiritual phenomenon in the history of mankind, the Avesta, with its great teachings, which has served as a source of universal human values and civilization. It is an urgent issue to enjoy this great wealth of thought, to

study it, to understand that many of its ideas have reached the level of national values today, and to convey them to the younger generation.

Key words: spiritual phenomenon, great teaching, universal value, thinking, civilization, idea, national value, ideological vision, social vision, theology, society, man, humanity, understanding of the world.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). “Авесто” – бутун инсоният цивилизациясининг энг қадимий ёзма манбаларидан бири бўлиб, у нафақат диний-фалсафий таълимотлар мажмуаси, балки қадимий халқларимизнинг дунёқараши, турмуш тарзи ва ижтимоий тузилиши ҳақида бебаҳо маълумот берувчи нодир ёдгорликдир. Ушбу муқаддас китоб ўзида инсониятнинг пайдо бўлиши, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги абадий кураш, дунё ва жамиятнинг келажаги ҳақидаги фалсафий ғояларни мужассам этган.

Ушбу мақола “Авесто”да илгари сурилган жамиятнинг шаклланиши ва ривожланишига оид масалаларни таҳлил қилишга бағишланган. Унда “Авесто”нинг бош қаҳрамони Зардуштнинг шахсий қарашлари, унинг идеал жамият ҳақидаги орзулари ва бу йўлда дуч келган муаммолар ўрганилади. Тадқиқот “Авесто”нинг турли қисмларидан олинган иқтибослар асосида Аҳура Мазданинг эзгу ниятлари ва Аҳриманнинг ёвузликлари ўртасидаги зиддиятни жамият ҳаётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида кўрсатиб беради. Мақола “Авесто” меросининг жамиятни доимий равишда

эзгулик ва поклик сари бошлашга интилиш ғоясини ёритиб, бу қадимий манбанинг бугунги кун учун ҳам долзарб бўлган фалсафий аҳамиятини очиб беради.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). “Авесто”ни ўрганиш жараёнида ҳар бир тадқиқотчи зардушт илоҳий шахс эмас, балки реал шахс эканлигининг гувоҳи бўлади. Демак, Зардушт янги дин тарғиботчиси сифатида ўзининг мақсад ва муддаоларига эга бўлганлигини тасдиқлайди. Фаровон жамият, одил шоҳ, жамиятни тубдан ўзгартириш ғоялари Зардуштнинг эътиқодига айланиб кетган. Демак, янги жамият қуриш ғояси Зардуштга тинчлик бермаган ва бу йўлда ўз маслақдошларини тўплашга ва халқни огоҳ қилишга доим чақирган. Мавжуд жамиятни Зардушт тубанлик олами деб қарайди ва ўз маслақдошларини бу йўлда ҳамкорлик қилса, Ахура Маздага қўшилишнинг энг яқин йўли, деб ташвиқот қилади. Бу фикрларнинг исботи учун “Ясана”нинг Иккинчи қўшиқ 46-Ҳоти 19-бандида ёзилган қўидаги фикрлардан билиб олсак бўлади. “Кимда-ким Ашаҳ-Ҳақиқат сиймосида Зардуштнинг буюк орзуси –янги жаҳон қуриш матлабини чиндан қўлласа ва уни амалга ошириш учун оёққа қалқса, абадий ҳаётга қовушади ва бу мураккаб тубанлик оламида неники истаса ўшунга муяссар бўлади”, дейилади. (“Авесто”, 24-бет).

Зардуштнинг жамият ҳақидаги қарашларини таҳлил қилар эканмиз, бу жаҳон хуррамбахш жаҳон бўлиб, одамзод учун яратилган, бино қилинган. Инсон фарзанди дунёга келиши билан Комил Ақлни замин ва жаҳон ободлигига раҳбар этиб қўйилганлигининг гувоҳи бўлди. Дарҳақиқат, ақл ва адолат раҳбар бўлган жамият обод жамиятдир ва унинг фуқаролари комилдирлар. Шунинг учун ҳам дунёнинг ободлиги, Эзгу Ният, Комил Ақл, Ашаҳ-Ҳақиқат ҳукмрон бўлган жамият қуриш Зардуштнинг ҳаёт ий идеали бўлган. “Ясна”нинг Учинчи қўшиқ 3-бандида шундай сатларни ўқиймиз. “-Эй, Мазда!

Сен Сипандмийнунинг отасисан. Сен бу хуррамбахш жаҳонни одамзод учун яратдинг, бино қилдинг. Қачонки одам фарзанди ҳаётга қадам қўйди ва Эзгу Ниятга юзланди сен Ормаитий –Комил Ақлни икки дунё –замин ва жаҳоннинг ободлигига сафарбар, раҳбар айладинг, дейилади. (“Авесто”, 25-бет).

“Авесто”да янги жамият қуриш ғояси энг солиҳ кишиларнинг орзу армони эканлиги ҳақида гапирилади. Зардушт бундай жамият қуришнинг машаққатини ҳис қилади лекин ундан чекинмайди ва ўзининг ҳаётий идеалига айлантириб Ахура Маздадан мадад сўрайди: “... Шоядки оламини яратган Зот Эзгу Ният ҳидояти билан солиҳ зотларнинг энг буюк армони –янги дунё қуришни муяссар айла”, дейилади “Ясана”нинг учинчи қўшиқ 50-Ҳотининг 11-бандида. (“Авесто”, 29-бет).

Янги жамият қуриш жараёни машаққатлари дунё янгиликларини истамайдиган ёвуз кучлар билан кескин курашлар майдонида доимий давом этади. Бундай ёвуз кучларни Зардушт обод жаҳонни тубанлик ва расволикка тортувчи, дўзах қаърига ташловчи девпараастлар деб таърифлайди. “Ясна”нинг тўртинчи қўшиқ 51-Ҳотининг 14-бандида бу ҳақда шундай қизиқарли маълумотларни ўқиймиз. “Қараплар - девпараастлар бу дунёни адолат ва ростлик асосида барқарор бўлишини истамайдилар. Улар ўз кирдикорлари ва таълимотлари билан жаҳонни одоб қилгувчиларни тубанлик ва расволик чоғига томон тортадилар. Бироқ, шундай таълимотлар ҳам бордирки, уларни – девпарааст қарапларни дуруж кноми –дўзах қаърига ташлагай”, дейилади. (“Авесто”, 30-бет).

Зардушт ўзи орзу қилган жамиятни солиҳ ашаван тақдири билан мужассам этади ва шундай таърифлайди. “-Эй, оламини яратган Зот!

Эй, Ҳақиқат!

Замини ҳаммадан кўра бахтлироқ бўлган дунёдаги биринчи жой қаер?

Ахура Мазда жавоб берди:

-Эй, Сипийтом Зардушт!

Бундай жой қўлда покиза ўтин, барсам,

хована ва янги соғилган сут тутган, ўз амал-этиқодига дилда ишончи собит, ўктам овоз, кенг яйловлар ишқи билан масрур ва бу яйловларни қўшиққа солган бир ашаван оёқ босган заминдир”. (Авесто”, 112-бет).

Зардуштнинг идеал жамият ғоясининг асосий сифатлар ҳақида “Авсето”нинг кўп саҳифаларида учратамиз. Обод рўзгор, комил фарзандлар соғлом сурув ва сигирлар галаси мавжуд бўлган уй ҳайвонларининг ризқи сероб бўлган. Ҳар бир хонадон бекаси бахтиёр, фарзандлари шодмон бўлган, ҳаммадан кўпроқ буғдой, ёғ ва мевали дарахтлар экиладиган, одамлари меҳнаткаш, куруқ ерларга сув чиқариб уларни шудгор қиладиган ва ҳамиша олов гуруллаб турадиган бахтиёр заминдир.

Оламнинг яратилиши ҳақида “Авесто”да қизиқарли бир фикр киши эътиборини тортмасдан қолмайди. Унинг мазмуни дунёни олам худолари Доитиё дарёси соҳилида тўпланиб ва бу йиғинда Ахура Мазда ва яхши сурувлар соҳиби Жамшид (Жам) ҳам иштирок этиб, дунёни яратиш ҳақида келишиб олинган. Бу йиғиндан сўнг Ахура Мазда Жамга одамларнинг яшамоғи учун бинолар, сувлар, сигир ва қўйлар сурувини барпо айлаб қўйлар, туялар, одамлар, итлар, паррандалар ва куйдиргувчи қизил олов уруғларини у ерга олиб бор, деб амр қилади. “Вандидод”нинг иккинчи фаргарди иккинчи бўлимида Ахура Мазда томонидан дунёнинг барпо этилиши ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Ахура Мазда томонидан дунёнинг яратилиши ҳақидаги янада қизиқарли фикрларни биз “Вандидод”нинг биринчи фаргардида ўқиймиз. Бу ерда айтилишича Ахура Мазда гарчи роҳатбахш бўлмаса-да, халқлар наздида хуш қилиб яратилган 16 та сарзамин ҳақида маълумотлар беради. Бунинг қизиқарли томони шундаки, “Авесто”нинг ҳар бир саҳифаси ана шу ўн олти сарзаминнинг моҳияти билан боғланган ва шулар орқали ифодаланган. “Авесто”да берилган бу ўн олти замин ҳақидаги маълумотни тўлиқ келтиришни лозим топдик :

“Ахура Мазда Сипийтом Зардуштдан хол сўради-да шундай деди:

Мен ҳар бир сарзаминни, улар гарчи роҳатбахш бўлмаса-да, халқлари наздида хуш қилиб яратдим.

Агар мен ҳар бир сарзаминни, улар гарчи роҳатбахш бўлмаса-да, халқлари наздида хуш қилиб яратганимда, бутун-бутун халқлар Ийрон Вижга томон юз бурардилар.

Мен – Ахура Мазда – яратган илк сарзамин ва бирламчи юрт бу - Доитё дарёси соҳилидаги хушманзара Ийрон Виж эди. Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да Дитё дарёси қаърида Аждаҳони яратди. Ва бу зимистон девлирини борлиқ олам устидан ғолиб қилди.

У ерда ўн ой зимистон ва ики ой ёз фасли ҳукмрон бўлади. Бироқ шу икки ойда ҳам ҳаво, сув, тўпроқ ва дарахтлар учун совуқдир. Зимистон у ерга даҳшатли фалокатлар келтиради.

Мен –Ахура Мазда –яратган иккинчи сарзамин ва гўзал юрт Сўғд диёри эди.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да, хиравфстралар жисмига мансуб Скайатяни яратди. У бутун подага ўлим уруғини сочди.

Мен – Ахура Мазда –Яратган учинчи сарзамин ва гўзал юрт қудратли ва пок Марв диёри эди.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да, хусуматда гуноҳкор хоҳишларни яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган тўртинчи сарзамин ва гўзал юрт зебо ва ораста Балх диёри эди.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да, Адоватдан Браварани яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган бешинчи сарзамин ва гўзал юрт Балх ва Марв оралиғидаги Нисоядир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да, душманликдан умидсизлик ёвузларини яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган олтинчи

сарзамин ва гўзал юрт Хирот ва унинг дарёчасидир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да қаҳр ғазабдан кўз ёш ва зардобни яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган еттинчи сарзамин ва гўзал юрт бандсояли Ваиха Гирта эди.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да хусуматдан пари Хинасатайни яратди. У Гаршаспа қовушди.

Мен - Ахура Мазда- яратган саккизинчи сарзамин ва гўзал юрт кенг яйловли Авравадир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да зулмпарвар фармонлар гуноҳини яратди.

Мен -Ахура Мазда- яратган тўккизинчи сарзамин ва гўзал юрт Гўргондаги Хнинтадир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да кечирилмас гуноҳ бўлган “баччабозлик”ни яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўнинчи сарзамин ва гўзал юрт дилкаш Хараваятадир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да “мурдаларни тупрокка топширишдек”, кечирилмас гуноҳни яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн биринчи сарзамин ва гўзал юрт серҳосил Хийрманддир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да хусуматдан жодугарларнинг зиёни жодуларини яратди.

Жоду афсункор нигоҳ йўлидан ҳосил бўлади. Ҳар вақт жоду йўлиқар бўлса ва афсун бош кўтарса, жодуни маҳв этгувчи амал бажарилади.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн иккинчи сарзамин ва гўзал юрт уч баҳодир ҳукмрон бўлган Райдир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да хусуматдан суст эътиқодлилиқ гуноҳини яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн учинчи сарзамин ва гўзал юрт қудратли ва пок Чахрадир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да хусуматдан “Мўрдор ёкгувчилар”нинг кечирилмас гуноҳини яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн тўртинчи сарзамин ва гўзал юрт Аждаҳони мағлуб этган Фаридун дунёга келган тўрт гўшали Варинадир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да “бемаҳал хайз кўрган аёллар қонини” ва ёт ҳукмдорлар асоратини яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн бешинчи сарзамин ва гўзал юрт Ҳафтруддир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да “бемаҳал хайз кўрган аёллар қонини” ва қаттиқ иссиқликни яратди.

Мен - Ахура Мазда- яратган ўн олтинчи сарзамин ва гўзал юрт Рангҳа дарёси сарчашмаси атрофидаги бессар халқлар яшовчи макондир.

Шундан сўнг, бутун борлиғи ажал билан йўғрилган Аҳриман келди-да хусуматдан девлар яратгувчи зимистонни борлиқ оламга ғолиб қилди.

Жуда кўп гўзал ва роҳатбахш сарзаминлар, юртлар, кишварлар бор. Уларни ҳам мен –Ахура Мазда-бунёд этдим”. (“Авесто”, 107-108-бетлар).

Зардушт ўзи орзу қилган ва қурмоқчи бўлган жамиятни Ашаҳ-Ҳақиқат қонунлари асосига бўйсундирмоқчи бўлади. Бу ҳолатни кўшгина авестошунос олимлар Авестун қонунлари деб ифодалайди. Зурдушт ҳар бир ҳаракатини, ғоя ва қарашларини Ҳақиқат қонунлари асосида исботлашга интилади. Лекин, мавжуд жамиятдаги яхшилик ва ёмонлик, муҳаббат ва нафрат, ишонч ва ишончсизлик, садоқат ва хиёнат, эзгулик ва ёвузлик оламининг мавжудлиги унинг ўз ғояларини ҳаётда амалга оширишга тўсқинлик қилади. Бундай турмуш тарзини эврилишини хоҳлаган ва лекин у амалга оширишга ожиз бўлган Зардушт олий илоҳ Ахура Маздага мурожаат қилади. Ўзи бино қилган оламнинг бенуксон ва кўрам бўлишини истайди. Бу эса бевосита инсон оламининг қай даражадагига боғлиқ. Эзгулик билан

яшайдиган киши эзгулик ҳукмрон бўлган турмуш тарзини йўлга қўяди. Мунофиқлар, хиёнаткорлар, жиноятчилар, диёнатсизлар эса унинг тескариси.

Ҳаёт қарама-қаршиликларидан ожиз қолган буюк немис файласуфи Нитше ўзининг 1883 йилда ёзган “Зардушт таваллоси” асарида ҳам Зардушт орқали инсон, ҳаёт, дунё атрофида фикр юритар экан, руҳий ҳаёлот ва фикратдан ҳаётӣ хулосаларга ўталди реал воқеъликка муносабат билдиради ва шундай дейди: “Мангу зиддиятнинг акси ва нотаом тимсол, мангу нотаом бу дунё –унинг нотаом яратувчиси учун мастона шодиёна,-бир маҳалла дунё менга шундай туюлди”. (Нитше Ф. Зардушт таваллоси, 26-бет). Зардуштда ҳам Нитшеда ҳам бу олам ва одам нуқсонлардан ва зиддиятлардан холи эмас. Шунинг учун ҳам у мангу етук бўла олмайди, инсон эса идеал инсонга айлана олмайди. Демак, заминда яшаётган инсоният жамияти баркамол эмас ва бундан кейин ҳам баркамол бўла олмайди. Зардушт ва Нитше ана шу камёблиқдан истироб чекади. “Авесто” тадқиқотчиларидан бўлган Нарзулла Жўраевнинг фикрича, ... “Зардушт саловати, дуолари, таваллоси Нитше қалби орқали нитшеёна муножот бўлиб янграйди. Бу муножот ўта жарангдор, ўта файзли, тароватли чуқур мазмунга ва хулосаларга эга бўлган ғоя. Нитше фалсафаси Зардушт орқали ана шундай мақомга эга. (Нарзулла Жўраев. “Авесто” мўжизаси. 60-бет).

Реал ҳаётӣ шахс бўлган Зардуштнинг мақсади Ахура Мазда таълимотини эгаллаш орқали янги дин ғояларини ўзлаштиришдан иборат бўлган. Бу янги дин ғояларини ўзлаштирган зотлар дунёнинг ташвишларига мардонавор тура оладиган ҳар қандай қийинчиликларга бардош бера оладиган ва фақат жамиятни янгилаш учун курашадиган аъмолли зотлардир. Аъмолли зотлар эса, фақат янгилик учун курашадилар. “Яхши аъмолли зотларнинг энг олий хоҳиши янги дунё курмоқликдир”, дейилади “Вадидод”нинг 65- Ҳоти 14-бандида. (“Авесто” 93-бет).

Бундай жамият куриш учун Зардушт Ахура Маздага мурожаат қилади ва шундай дейди:” Эй, Мазда! Эй, замин, сув ва гиёҳларни яратган Зот!

Бизни ўз жаҳонинга еткаргил; адабият бахш эт, эзгу ният ҳимоятида куч-қудрат пойдорлик насиб қил ва ўз таълимотингдан баҳраманд айлагил!” (“Авесто”, 93-бет).

Кўриниб турибдики, Зардушт назарида янги жамият бу Мазданинг жаҳони, абадийлик, эзгу ният инсонни ҳимоя қилувчи асосий куч-қудрат ва унинг асосида Мазда таълимотидан баҳраманд бўлиш ётади. Бундай жамиятнинг ҳар бир фуқароси осмонни, табиатни жониворларни авайлаб асрайдилар, болаларни, гудакларни оналарни ҳимоя қиладилар. Чунки ҳар бир ашаван аввало Ахура Мазда оламининг фуқароси бўлиши керак ва улар нинг ҳар бир хатти-ҳаракатида ана шу масъулият порлаб туриши керак. “...Ахура Мазда оламини яратди. Мард ашаванни халқ айлади... шу ишоняким ҳар бир ашаваннинг хатти-ҳаракатида зоҳирдир, мен шу ишонч билан маздапарастман”, дейди Зардушт. (“Авесто” , 57-бет). Шу ўринда Зардушт назарида маздапарастлар динининг соҳиблари қудратини отурбон, артштар, деҳқон ва тевапарварлардир.

Зардушт таълимотида ўзи орзу қилган жамиятнинг ҳақиқий ашавани донишманд, гўзал тил соҳиби, хушёр рўх ҳокими, ўлмас ва фаровон ақл эгаси бўлиш керак. Шу ўринда Зардушт ўзида шу сифатларнинг ноёблигини сезади ва олий илоҳ Азура Маздага мурожат қилади:”...Менга зудлик билан ўзоқ умр; донишмандлик;ашаванлик; гўзал тил; хушёр рух;ўлмас ва фаровон ақл-хират бахш айла”, дейди. (“Авесто”, 90-бет).

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, “Авесто” жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига оид масалаларни фақат тарихий нуқтаи назардан эмас, балки чуқур фалсафий-маънавий қарашлар асосида ёритади. Зардушт учун жамият идеал инсонлар – “ашаван”лардан ташкил топган, улар эзгу

ният, покиза сўз ва яхши амаллар тамойилларига амал қилган ҳолда дунёни обод қилишга интиладилар. Унинг таълимотидаги Ахура Мазда ва Аҳриман

ўртасидаги мангу қарама-қаршилик, аслида, инсон ва жамият ҳаётидаги доимий яхшилик ва ёмонлик курашининг рамзий ифодасидир.

**АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Абдуллаев А. Очерки истории развития медицины в Хорезме. – Тошкент, 1980.
2. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
3. Бартольд В. В. Сочинения. Т. III. – Москва, 1965.
4. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва, 1969.
5. Бертельс Е. Э. Отрывки из “Авесты”. // *Восток*. Кн. 4. – Москва–Ленинград, 1924.
6. Беруний А. Р. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968.
7. Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С. “Авесто” – шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. – Тошкент: ТМИ, 2004.
8. Гафуров Б. Г. Таджики. Книга первая. – Душанбе: Ирифон, 1989.
9. Жўраев Н. “Авесто” мўжизаси. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
10. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент, 1964.